

Ümit Kurt: 1915 Kıyımları Sonrası Zabel Yesayan'ın Raporu

Posted on 18/11/2015

Kervanlara refakat eden jandarmalar,onları bir-iki gün yürüttükten sonra bir su kaynağı veya nehrin yanında kervanları durduruyor ve susuzluktan perişan olmuş bu zavallıların su içmesine ya da serinlemesine mani oluyordu. Suya kavuşma izni elde etmenin karşılığı, bilmem kaç tane bakire ya da genç kızın kendilerine teslim edilmesi bedelindeydi. Bu korkunç yöntem sistematik bir biçimde uygulandı. Özellikle de Kemah-Halep, Konya-Tarsus yollarında bu yapıldı ve bir de Fırat boylarında.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra,savaştan yenik çıkan Osmanlı Devleti, Ekim 1918 itibariyle sürgün ettiği Ermenilerin memleketlerine geri dönüşüne ilişkin bir talimatname hazırlar.(1) Bu arada Ermeni Patrikliği -ki o dönem patrik, Zaven Der Yeghiayan'dır- Paris'te eğitim görmüş, Darülfünun'da kimya hocası olan Arakel Çakıryan başkanlığında bir komisyon kurar.(2) Komisyonun en önemli görevi Ermeni Tehciri sürecinde yetim ve dul kalmış çocuk ve kadınların aile ve akrabalarına teslim edilmesi;yine sürülen, katledilen Ermenilere ait olup da el konmuş taşınır ve taşınmaz malların asıl sahiplerine geri verilmesidir.(3)

Çakıryan başkanlığındaki sözkonusu komisyon Osmanlı Dahiliye Nezareti ve İtilaf devletlerinin İstanbul'daki yüksek komiserlikleriyle, özellikle de İngiliz Yüksek Komiserliği bünyesinde kurulan Ermeni-Rum seksiyonuyla işbirliği halinde çalışır.(4) Çakıryan 4 Nisan 1919'da bu çalışmanın raporunu Patrikliğe sunar.

Paris'te bulunan Nubarian Kütüphanesi'ndeki araştırmalarım sırasında karşıma çıkan bu önemli belge 8 Mart 1919'da, Ermeni ulusunun en seçkin kadın edebiyatçı ve yazarlarından

Zabel Yesayan(5) tarafından, Paris'teki Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa nezdinde kaleme alınmış bir rapor.(6)

Aslında Zabel Yesayan'a ait tarihsel olarak muazzam önemi haiz bu rapordan daha önce Vahé Tachjian'ın(7) ve Lerna Ekmekçioğlu'nun(8) muhtelif çalışmalarında bahsedilmiştir. Ancak 11 sayfalık bu raporun tamamı Türkçe tercümesi ile daha önce hiçbir yerde yayımlanmamıştır. 1909 Adana katliamlarını da yakından takip eden ve hatta o katliamları soruşturmak saikiyle dönemin İttihatçı hükümetince kurdurulan komisyonda da görev alan Zabel Yesayan'ın raporu sürgün ve katliamlara tabi tutulmuş Ermeni yetim çocuklara, genç kızlara ve dul kadınlara yapılan korkunç şiddet gösterilerini aktarıp bu zavallı insanlarla ilgili olarak neler yapılması gerektiğine dair öneriler içeriyor. Boghos

Nubar Paşa, raporun yazıldığı tarihten kısa süre önce Ermenistan'dan Paris'e gelmiş olan Yesayan'ın kaleme aldığı bu çarpıcı ve hayati metni Ermeni Milli Delegasyonu adına Paris Barış Konferansı'nın dikkatine sunmuş, raporda yer alan bilgilerin "en gerçekçi tanıklıklarla bizzat yerinde" tespit edildiğinin altını çizmiştir.

Zabel Yesayan'ın Raporu

Ermeni Milli Delegasyonu
12, Avenue du President Wilson
Telephone, Passy, 39-85

Türkiye'deki gayrimüslim kadın ve çocukların kurtuluşu (Türkler tarafından kaçırılan ve bugüne kadar Müslümanlar tarafından alıkonan gayrimüslim kadın ve çocuklar sorunu

üzerine notlar)

-Zabel Yesayan'ın Tebliği-

Türkler savaşın başından itibaren hakimiyetleri altındaki gayrimüslim milletleri sistematik biçimde imha etti. Tehcir ettiklerini ya oldukları yerde ya tehcir yolunda ve o yoldaki istasyonlarda katlettiler. Genç kadınlar, genç kızlar ve her iki cinsten çocuklar zorla kaçırılıp götürüldü ve Müslümanlara dağıtıldı. Bu zavallıların sayısını tam olarak söylemek mümkün değil. Ama bu rakamın 200 binden fazla olduğuna ilişkin tahmine inanmak durumundayız. Bunların büyük çoğunluğu Ermeniydi, yine büyük rakam olarak Rumlar vardı aralarında, ayrıca Süryani ve Nasturi çocuk ve kadınlar da vardı.

Çocuk ve kadınlar farklı biçim ve koşullarda kaçırıldı:

1-Birçok kadın ve çocuk doğdukları şehir ve köylerden kaçırıldı. Tehcir kararı duyurulduğunda terörize olan halk kesinlikle ölüme gittiğini biliyordu. Bu sırada komşu Müslümanlar onlara gelip genç kadın ve kızları ya da çocukları saklamayı önerdi. Panik halindeyken başıboş çocuklar anında kaçırıldı, genç kızlar da zorla götürüldü; nitekim Erzurum'da Türk subaylar şehrin önde gelenlerinin kızlarını kaçırdı. Bir Alman subay Erzurum'un en güzel kızı olan Kalfayan'ı kaçırdı. Ve onun çığlıklarına ve tepkisine aldırış etmeden onu sürüyerek götürdü.

Erzincan'da, önde gelen Türkler şahsen ya da araya aracı katarak tehcir konvoylarının yanına gittiler ve zengin ailelerin mirasçıları olan kızları zorla kaçırdılar.

Trabzon'da sivil ve asker kıyafetli subaylar, şehrin en değerli eşrafının en gözde, en iyi eğitilmiş kızlarını bir evde toplayıp İttihat ve Terakki Komitesi üyelerine sundular. Rum Metropoliti'nin evine ya da yabancı kurumlara sığınmış olanlar aynı amaçla zorla kaçırıldı. Bunların bir kısmı Müslüman evlere dağıtıldı.

Küçük Asya'nın en önemli merkezlerinde aşağı-yukarı aynı şey yaşandı.

2-Bu nüfus şehrinde veya köyünden uzaklaştırıldıktan sonra Türk hükümetinin önceden belirlediği kesin olan bir yerde aşağı-yukarı aynı karanlık emellerle aynı muameleye tabi oldu; erkekleri, kadınlardan ve on yaşına kadar kimi yerde de altı yaşına kadar olan küçük çocuklardan ayırdılar; erkekler acımasızca katledildi, çocuk, genç kız ve genç kadınlar caniler tarafından kaçırıldı. Bu onursuz durumdan kaçmayı başaranlar bu kez de yollarda katledildi. Bu kervanlara refakat eden jandarmalar, onları bir-iki gün yürüttükten sonra bir su kaynağı veya nehrin yanında kervanları durduruyor ve susuzluktan perişan olmuş bu zavallıların su içmesine ya da serinlemesine mani oluyordu. Suya kavuşma izni elde etmenin karşılığı bilmem kaç tane bakire ya da genç kızın kendilerine teslim edilmesi bedeliydi. Bu korkunç yöntem sistematik bir biçimde uygulandı. Özellikle de Kemah-Halep, Konya-Tarsus yollarında bu yapıldı ve bir de Fırat boylarında.

3-Bu zavallılar herhangi bir toplanma yerine vardıklarında Kürtler, Çerkesler, Çeçenler ve Rumeli göçmeni Müslümanlar jandarmanın göz yummasıyla tehcir edilenlerin kamplarına saldırıyordu. Üzerlerinde ne bulurlarsa alıp götürüyor, elbiselerini bile soyup çıkarıyorlardı. Zavallı kadınlar çıplak yerlerini örtmek için bedenlerini çamurla kaplıyorlardı. Karanlık katiller onları dans etmeye ve şarkı söylemeye zorluyordu. Çocuklarının ya da kardeşlerinin yasını tutan ve düştükleri bu aşağılayıcı durumun utancını yaşayan kadınları, kırbaç zoruyla gülmeye ve şarkı söylemeye zorluyorlardı. Bunu yapmayı reddedenleri anında, tarifi imkânsız bir biçimde öldürüyorlardı. Bu infazlar ötekilere ibret olsun diye diğer kadınların yanında yapılıyordu. Bir Avrupa kolejinde okumuş önde gelen bir Tokat ailesinin kızı, bu cellatların fantezilerine alet olmayı reddetti; 25 Türk (jandarmalar, askerler, vb.) kendisinin ırzına geçtikten sonra neredeyse kızı parçalarına ayırarak öldürdü.

Bu katillerin ne çocuklara ne de yaşlılara saygısı vardı. Olayların başında Türkler en güzelleri, en hoşları, en zenginlerin mirasçılarını ve en sağlıklıları seçiyordu. Geçtikleri şehirlerin Türkleri kadın ve çocukları tıbbi muayeneden geçirerek seçiyordu. Ama tehcir

edilenler önemli büyük merkezlerden uzaklaştıkça, artık hiçbir ayırım yapılmadı, öyle ki ırzına geçilen kadınlar arasında on-onbeş yaşındaki genç kızlar olduğu gibi yaşlı kadınlar da vardı.

Gayrimüslim Kadınlar Pazarlarda Satıldı

Refakatçi jandarmaların çoğu kanun kaçağıydı, çoğu tehlikeli katillerdi. Jandarma birliği ve çeteci gruplar oluşturmak için hapishanelerden çıkarılmış kişilerdi. Bu jandarmaların tehcir edilenlerin üzerinde her türlü tasarrufta bulunma hakkı vardı. Yaşadığı şehirden çıkarılan herkes, kitlesel bir ölüme mahkûm edilmiş oluyordu. Böyle olunca da jandarmalar, bu zavallıları istismar etmek konusunda her türlü özgürlüğe sahipti. Ve çıkarları neyi gerektiriyorsa sürgünlere öyle davranıyorlardı. Aklın alabileceği en karanlık muameleyi ve ırklarının en kötücül dehasını açığa çıkarmayı böyle becerdiler. Dolayısıyla kendilerine emanet edilen kadınları aşağıdaki biçimlerde istismar ettiler:

1-Daha önce söylediğimiz gibi kervanlardan belli miktarlarda bakire ve genç kızı kendilerine teslim edilmediği sürece sürgünlerin su içmesine ya da serinlemesine izin vermiyorlardı.

2-Çevredeki çetelerle ve Müslümanlarla önceden anlaşıp belli bir saat belirliyor ki neredeyse bu hep geceyarısına denk geliyordu;çeteler ve Müslümanlar kamplara saldırırken jandarmalar da oradan uzaklaşıyordu. Ve sonra ganimeti paylaşıyorlardı. Bu paylaşım genellikle silahlı çatışmalara varıyordu. Ve kazara bir jandarma öldürülecek olsa bunun suçu tehcir edilenlerin üzerine kalıyordu.

3-Jandarmalar, kızlarının muhtemel onursuzluğu yaşamasını önlemek için her türlü - inanılmaz- fedakârlıkta bulunan dehşet içindeki annelerden kızlarını kurtarmaları için aklın almayacağı bedeller/talepler istiyorlardı.

4-Ya da basitçe jandarmalar bu kadın ve çocukları bölgedeki Müslümanlara, onlar da bu

amaçla uzaklardan gelmiş insanlara satıyorlardı. Kadın ve çocuk başına alınan para yirmi ile beş kuruş arasında değişiyor; bu fiyat yerine göre iki kuruşa kadar düşüyordu.

Kadınlar tıpkı bir meta gibi şehrin meydanlarında ya da pazarlarında satışa çıkarılıyordu.

Toplu Tecavüzler

Bir Müslüman tarafından götürülmedikçe ya da satılıp kaderi belli olmadıkça her kadın kolektif/toplu bir tecavüzün muhtemel kurbanıydı.

Türklerin özel bir borazan çalma biçimi vardı. Bu işaretin sinik bir ismi vardı ve bu işareti alan/duyan kadınlar önceden belirlenen bir yerde toplanmak zorundaydı. Bu iğrenç emel için tespit edilmiş asker toplulukları da oraya geliyor ve güpegündüz ve birçok kişinin gözlerinin önünde -ki o birçok kişi arasında Müslüman kadın ve çocuklar da vardı- bu kadınlara tecavüz etmeye başlıyorlardı. Biz kolektif tecavüzlerin büyük ölçüde bunu yapanların aşağılık duygularını tatmin etmek ve bu şekilde milletimizi aşağılamak amacıyla yapıldığını düşünme eğilimindeyiz. Çünkü bu suçlar belirli kurallara bağlı olarak ve düzenli bir biçimde işlendi.

Ermeni Kadınlarının Tutumu

Bu dehşetengiz muamelelere/aşağılamalara maruz kalan kadınlar sadece eğitimsiz köylü kadınlar değildi. Aralarında iyi eğitilmiş, yüksek tabakalara mensup kadınlar da vardı ve bunların sayısı hiç de az değildi. Birçoğu Avrupai okullarda okumuştular, Fransızca ve İngilizce'yi sular seller gibi konuşuyorlardı. Bütün bu yaşadıklarının bilhassa ataerkil bir ailede yetişmiş; evinde edindiği ve yaşadığı ahlaki geleneklere sıkı sıkıya bağlı Ermeni kadınında nasıl bir etki yarattığını gözümüzün önünde bulundurmamız lazım.

İnfazlar ilk başladığında çoğu intihar etti. Pek çok anne genç kızlarını Fırat'ın sularına fırlattı, attı. Genç kadınlar yeni doğmuş çocuklarıyla birlikte aynı sulara kendilerini attılar.

Öyle anlar oldu ki intihar edecek bir yol bulamayarak umutsuzluğa kapılan genç kızlar, kendilerini kaçıranlara bütün mücevherlerini vererek onları kafalarına bir kurşun sıkıp kendilerini öldürmeye razı etmeye çalıştılar. Pek çoğu delirdi. “Gözyaşları, sızlanmalar, yalvarmalar bu karanlık canilerin neşesini ve hayvanlığını artırmaktan başka bir işe yaramıyordu” diye anlatır bir görgü tanığı. Aralarından bazıları tecavüzden sonra kaçmayı başardı; bunlardan çoğu kaçarken öldürüldü. Kimileri, ki bunların sayısı çok azdı, mütecavizleri öldürmeyi başardı. Elde silah kendilerini savunanların sayısı da az değildi.

Sivas kökenli bir genç kız olan Matmazel Şahinyan, mavzeriyle on mermi siktikten sonra tüfekte vurularak durdurulabildi. Şebinkarahisar kadınları ise tehcir kararına uyan kendi erkeklerine isyan ettiler. Tehcir yolunda binbir türlü aşağılanmaya maruz kalmaktansa sevgili evlerinde ölümü seçtiler. Aynı duygularla hareket eden Urfa'nın genç kız ve kadınları bu şehirdeki muharebelere katıldı. Şehrin Türklerin eline geçmesinden sonra, üstlerinde ne var ne yoksa almak için ceset aramaya çıkan subay ve askerler ölümler arasında çok sayıda kadın cesedi gördüler. Ve hepsinin göğsünde mücevher yerine fişeklikler vardı. (Bir Türk subayının tanıklığı)

Urfalı birçok kadın, düşmanın iğrenç eline düşmektense zehir içmeyi tercih etti. Birçok bölgede anneler teslim olmaksızın içinde oldukları evleri genç kızları ve çocuklarıyla birlikte ateşe verdi.

Küçük Asya'nın birçok vilayetinde infazların ilk birkaç haftasında henüz fiziki ve moral güçlerini kaybetmemiş gayrimüslim kadın ve genç kızlar kahramanca bir direniş gösterdi ve ölümü aşağılanmaya tercih etti; ama öyle ya da böyle hayatta kalmayı başaranlar sürgün yollarında yıpranıp güçten düştü, cesaret ve direncini kaybetti ve birçoğu ahlaken tamamen çöktü.

Ermenilerin, Rumların, Süryanilerin ve Nasturilerin yaşadığı ve sonra katledildiği veya sürgüne zorlandığı bütün vilayetlerde, Müslümanlar tarafından kaçırılmış ve bugün de hâlâ

onlar tarafından alıkonan gayrimüslim kadın ve çocuklar var. Ayrıca bu milletlerin sürgün yolunu da takip etmekte fayda var. Rumlar Marmara'dan Konya'ya kadar olan yolu izlemek zorunda kaldı; Ermeniler ise Erzurum, Erzincan-Kemah-Malatya-Halep ya da Musul; Sivas-Harput, Mezopotamya yolunu izlemek zorunda kaldı. İstanbul ve civarı, Eskişehir, Konya, Pozantı'da farklı tarihlerde olmakla birlikte Rumlar ve Ermeniler tehcir edildi; Bitlis, Van, Diyarbakır vilayetlerine komşu Kürt aşiretleri de çok sayıda Hristiyan kadın ve çocuğu kaçırdı. Bunların arasındakilerin bazıları Nasturiydi ve hepsi hâlâ köle muamelesi görerek alıkonuluyor.

Arap Mezopotamya'sında çok sayıda Ermeni kadın ve çocuk var. Müslüman Araplar tehcir edilen Ermenilere karşı daha insanca yaklaştı. Ancak, onların da halen alıkoyduğu ve iade etmeleri gereken çok sayıda Hristiyan kadın bulunuyor. Yine de Araplara Türklerden farklı davranmak gerekiyor. Çünkü çoğunun bu kadınları canı Türklerin elinden kurtardığını ve genellikle onlara karşı iyi niyetli davrandıklarını düşünmemiz gerekir. Doğru olan buradaki şeyhlerle müzakere yürütmektir ve öyle umuyoruz ki bunu bizzat kendileri kolayca ve gecikmeksizin çözeceklerdir.

Müslümanlar tarafından alıkonulan kadın ve çocukların geri dönüşünü sağlamak için onları iki kategoride değerlendirmek gerekir: Reşit olanlar ve olmayanlar. Bütün çocuklar ve kaçırıldıkları tarihte reşit olmayan kadınlar koşulsuz biçimde geri getirilmeli. Bu kadın ve çocuklar ailelerine geri verilmeli; ailelerin bulunamaması ya da aile ve yakın akrabalarının ölmüş olması halinde ilgili milletlerin korumasına verilmelidir. Reşit kadınların teslimi komplike bir sorun. Çünkü onlar aşağıdaki sebeplerle evlendikleri Müslüman erkeklerden ayrılmak istemiyorlar:

Bir kısmı jandarmalar tarafından görece katlanılabilir bir hayat va'deden iyi niyetli Müslümanlara satıldı ya da teslim edilmiş, dolayısıyla bu kadınlar kendilerini korkunç bir sonda kurtaran bu insanlara minnet duyuyor.

Bir kısmı bütün ailesini kaybetmiş ve nasıl bir gelecek sahibi olacaklarını bilemiyor.

Bir kısmının Müslüman kocalardan çocukları var,onları terketmek istemiyorlar.

Bir kısmı yaşadıkları onca aşağılamadan sonra millettaşları arasına geri dönmeye utanıyor.

Birkaçı ise tam tersine her türlü haysiyet ve ahlaki değerlerini kaybetmiş durumda. Ülkenin sağlayacağı güvenlikten emin değiller.

Bu kategorideki kadınların cesaretini yeniden yükseltmek ve morallerini ayakta tutmak için ve her türlü komplike vakayı adaletli, insancıl bir biçimde ve sükûnetle çözmek için, özel olarak kendileriyle ilgilenecek kadın komisyonları kurmak şart.

Anadillerini, aile ve milliyet mensubiyetlerini unutan ve dahası kendilerini alıkoyanlar tarafından terörize edilen daha küçük yaştaki çocukları aramak içinse, ki bunlar genellikle Ermeni ya da Rum olduklarını inkâr ediyorlar, çok özel ve durumlarına uygun önlemler almak gerekiyor.

Gayrimüslim çocuk ve kadınların kurtarılması bir adalet,insanlık ve uygarlık görevidir.

Böyle bir kurtarma girişiminin başarı kazanmasının garantisi, her şeyden önce, ülkenin tümüyle askeri olarak işgal edilmesidir.

Müttefik güçlerin desteğine sahip uluslararası bir kadın komisyonunun kurulması gerekiyor.

Ya hemen düşmanın saklanmasına fırsat bırakmadan harekete geçeceğiz,bütün bu zavallı köleleri onlardan uzaklaştıracağız ya da yeni sorun ve komplikasyonlara sebep olacağız.

Türklerin elinden kurtarılacak çocukların barınacağı yetimhanelerin sayısını hızla

artırmalıyız. Müslümanların yanından kurtaracağımız kadınlar için onları yeniden doğdukları topraklara yerleştirmeye kadar yeni sığınaklar oluşturmalıyız.

Özellikle kadınların muayenesine ağırlık verecek bir sağlık hizmeti oluşturmalıyız; ne yazık ki onların büyük çoğunluğu tehlikeli ve bulaşıcı hastalıklara yakalanmış durumda. Onları durumlarına göre gruplandırmalıyız.

Hamile kadınlar için özel bir hizmet örgütlemeliyiz. Kadınlara ve yetişkinlere istihdam sağlayacak yeni işlikler açmalıyız.

Bütün bu görevleri yerine getirmek ve bu amaçla kurulacak uluslararası kadın komisyonu içinde yer almalarını sağlamak için Rusya Ermenistan'ı, İstanbul, İzmir, Avrupa kolonileri, Mısır ve ABD'ndeki bütün Ermeni kadınları seferber olmalı ve örgütlenmelidir.

Yazılı ya da sözlü gerekli her türlü ayrıntıyı vermeye, bu notlarda belirtilen gerçekleri birinci ağızdan aktaracak Ermeni ya da yabancı çok sayıda tanık ibraz etmeye ve gerektiğinde yerinde araştırmalar yapmayı kabul etmeye hazırız...

Zabel Yesayan

Ben aşağıda imzası olan Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa şahadet ederim ki bu tebliği kaleme alan ve en seçkin kadın edebiyatçı ve yazarlarımızdan biri olan Madam Yesayan kısa süre önce Ermenistan'dan geldi. Bu teblihte anılan en gerçekçi tanıklıkları bizzat yerinde tespit edip derledi...

Paris, 8 Mart 1919.

*Zabel Yesayan'a ait sözkonusu raporun önemli bölümlerini içeren bir haberi Agos gazetesi, 22 Ağustos 2014 tarihli nüshasında "Bu feryat yüz yıldır bekliyor"

[<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7811/bu-feryat-yuz-yildir-duyulmayi-bekliyor-agos-un-manset-i>] başlığıyla mansetten vermiştir.

1-Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü,Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, (Ankara:Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını,2007), s.403-404.

2-Zaven Der Yeghiayan, My Patriarchal Memoirs, Mayreni Publications, Barrington, R.I., 2002, s.181-182.

3-Bu konuyla ilgili yazılmış en nüanslı ve tafsilatlı makale Lerna Ekmekçioğlu'na aittir, bkz. Lerna Ekmekçioğlu, "Kız kaçırma,kız kurtarma: Birinci Dünya Savaşı sırasında ve Mütareke yıllarında İstanbul'da Ermenilik ve Müslümanlık", Toplum ve Bilim, Sayı:129, 2014, s.225-256. Ekmekçioğlu, "Müslüman hanelerinde ve yetimhanelerinde el konulmuş çocuk ve kadınları bulmak, özgürlüğüne kavuşturmak ve yeniden topluma kazandırmak için Ermenilerin yürüttükleri çalışmalara Ermenice 'vorpahavak' ('yetimleri toplama') adı verildiğini" belirtir.(s.235)

4-Sözkonusu seksiyonun raporları Vartkes Yeghiayan'ın İngiliz Ulusal Arşivleri'ndeki titiz çalışmaları neticesinde British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia,1919-1922: the Armenian-Greek Section başlıklı kitapta toplanmıştır.(2007)

5-İstanbul Üsküdar'da dünyaya gelen Yesayan'ın ilk edebi eseri 1895'te yayımlandı.Aynı yıl Paris'e gitti; Sorbonne'da edebiyat ve felsefe derslerini takip etti. İstanbul'a ancak 1908'de, Meşrutiyet ilan edilince kesin dönüş yaptı. Yazarlık kariyerinin bu en verimli yıllarında kaleme aldığı öykü, deneme ve romanlarında, kadın hakları ve kadınların toplumsal yaşamdaki konumlarına geniş yer ayırdı. 24 Nisan 1915'te, Ermeni aydınlarının çıkarıldığı ölüm yolculuğundan bir hastanede saklanarak kurtuldu. Bir süre Bulgaristan'da kaldıktan sonra Bakü'ye geçti; Ermeni mülteci ve yetimler için yardım faaliyetlerine katıldı. 1921'de Paris'e döndü. Sovyet Ermenistan hükümetinin daveti üzerine 1933'te Yerevan'a göç etti.

Yerevan Devlet Üniversitesi'nde edebiyat dersleri verdi. 1937'de Stalin kovuşturmaları sırasında tutuklanıp Sibiryaya sürüldü. Ölüm tarihi ve yeri kesin olarak bilinmemektedir.

6-Zabel Yesayan, La liberation des Femmes et Enfants Nonmusulmans en Turquie, Nubarian Kütüphanesi, (Ermeni) Milli Delegasyon Arşivi, Şubat-Mart 1919 yazışmaları ve Boghos Nubar Paşaya 18 Mart 1919'da iletilen 11 sayfalık rapor. Yesayan'ın raporunun Fransızca'dan Türkçe'ye tercümesindeki önemli katkılarından dolayı Alev Er'e teşekkür borçluyum.

7-Vahé Tachjian, "Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide", Nations and Nationalism 15, (1), Ocak 2009, s.60-80.

8-Lerna Ekmekçioğlu, "A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", Comparative Studies in Society and History, 55 (3), Temmuz 2013, s.522-553.

Ümit Kurt, 1915 Kıyımları Sonrası Zabel Yesayan'ın Raporu, Toplumsal Tarih, Sayı:250, Ekim 2014, s.84-87.